УДК 811.161.1’373

УЧЕНІ КАЗАНСЬКОЇ ШКОЛИ ПРО ЛІНГВІСТИЧНУ РЕКОНСТРУКЦІЮ.

О. В. Піскунов
Донбаський державний педагогічний університет

Реферат. *У статті здійснено спробу спеціального дослідження особливостей лінгвістичної реконструкції в студіях учених Казанської лінгвістичної школи в лінгвоісторіографічному аспекті із залученням нових матеріалів. Розглянуто основні особливості лінгвістичної реконструкції: мова розглядається як динамічна система у працях І. О. Бодуена де Куртене, В. О. Богородицького, М. В. Крушевського, моделювання мовної історії (дивергентно-конвергентний характер), фонетичні умови, за яких відбувалися ті або інші звукові зміни; особливі відношення до фонетичного закону і аналогії як у теоретичному, так і в практичному аспектах. Визначено внесок зазначених лінгвістів у розробку відповідного кола питань, представлена оцінка висунутих ученими тверджень з позицій сучасної компаративістики.*

Ключові слова: *фонетична умова, фонетичний закон, аналогія, фонетичне пояснення, звуковий закон, реконструкція, дивергентно-конвергентний характер, теорія «родовідного дерева», «хвильова» теорія.*

Особливості лінгвістичної реконструкції в студіях учених Казанської школи розглянуто в монографії В. А. Глущенка [1]. Проте робота В. А. Глущенка не присвячена безпосередньо цій проблемі. Цим зумовлена актуальність пропонованої роботи. У ній здійснено спробу спеціального дослідження особливостей реконструкції в студіях учених Казанської школи в лінгвоісторіографічному аспекті із залученням нових матеріалів.

Метою роботи є розкриття найважливіших особливостей лінгвістичної реконструкції в студіях учених Казанської школи, визначення внеску лінгвістів у розробку відповідного кола питань, оцінка висунутих ученими тверджень з позицій сучасної компаративістики.

Учені Казанської лінгвістичної школи (І. О. Бодуен де Куртене, М. В. Крушевський, В. О. Богородицький, К. Ю. Аппель) також розробляли нові підходи до порівняльно-історичного вивчення мови, але на іншому матеріалі; ці розвідки мали як теоретичний, так і практичний характер.

Розглядаючи питання зовнішньої історії мови, представники Казанської школи дотримувались точки зору, відмінної від трактувань представників Московської лінгвістичної школи. Якщо для О. О. Шахматова історія мови тісно пов’язана з історією народу і є її частиною, то з погляду І. О. Бодуена де Куртене, «для внутрішньої історії мови матеріалом слугує сама мова як предмет історії дослідження» [2, II, с. 45], а «матеріал для зовнішньої історії мови збігається значною мірою з матеріалом для історії та історії літератури» [2, II, с. 45]. За І. О. Бодуеном де Куртене, зовнішня і внутрішня історії мови – речі автономні, але взаємопов'язані [2, II, с. 69–70].

І. О. Бодуен де Куртене оперував системою з трьома елементами: статикою, динамікою та історією. Статикою він називав опис і дослідження того, що існує; динамікою – дослідження та з’ясування умов змінюваності, а історія повинна констатувати зміни в науці. При цьому, віддаючи данину досить високому ступеню розвитку тогочасної науки, мовознавець убачав мету мовознавства в тому, щоб, «дослідивши з відповідною точністю за позитивними даними весь минулий розвиток певної мови, ретельно відмічаючи знову прагнення, які в ній з'являються, та спираючись на аналогію інших мов, воно (мовознавство – О. П.) може передбачити

взагалі внутрішню майбутність цієї мови або ж реконструювати минуле, від якого не залишилось ніяких пам'яток» [2, II, с. 70]. На думку І. О. Бодуена де Куртене, звуковий склад можна характеризувати описово і статично. У цих випадках, по-перше, характеризується «участь тих чи інших органів», по-друге, «можна звернути увагу на звукову динаміку». Але далі мовознавець вказує і на «третій різновид звукової характеристики мов, а саме характеристики історичного процесу розвитку звуків. Фіксують два реально даних періоди в мовному розвитку і далі намагаються з'ясувати, в якому напрямку розвинулись окремі категорії звуків і вся звукова система в цілому» [2, I, с. 133]. Але І. О. Бодуен де Куртене віддавав перевагу дослідженню «живих» мов порівняно із ”зниклими”, що відновлюються тільки за писемними пам'ятками» [2, I, с. 349].

В. О. Богородицький також відштовхувався від твердження про необхідність виділяти сучасний стан мови, її статику, та історичний розвиток, оскільки, на його думку, «наукова граматика вивчає явища мови не тільки в їх сучасному стані (інакше кажучи – статично), а й в історичному розвитку (динамічно), використовуючи писемні пам’ятки, що дійшли до нас від минулих часів» [3, с. 3].

Розглянемо ставлення представників Казанської школи до теорії «родовідного дерева», «хвильової» теорії і теорії дивергентно-конвергентної еволюції мови. Треба підкреслити, що представники Казанської школи не мали однакової точки зору на проблему моделей мовного розвитку. І. О. Бодуен де Куртене відносив мовознавство до «історико-психологічних» наук, які користуються індуктивним методом; на думку мовознавця, «точне з'ясування якісного розвитку…залишається тільки благим побажанням, залишається тільки недосяжним ідеалом» [2, I, с. 253]. При цьому у процесі вивчення мови важливішим є дослідження саме «живих» [2, I, с. 349]. Щодо моделей мовного розвитку, то, за словами І. О. Бодуена де Куртене, він надає «рішучу перевагу так званій «теорії хвиль» перед «теорією родовідного дерева»», але тут же лінгвіст відзначає ваду першої, коли «мова розглядається…як щось незалежне від людини», закидаючи той факт, що так «звані мови не мають дійсного існування» [2, II, с. 187–188]. Як на недоліки «теорії хвиль» мовознавець вказує на такі факти, як мовне спілкування і фактор географічний, які тим чи іншим чином були притаманні реконструйованим мовам [2, II, с. 187–188].

Однак слід звернути увагу на деякі студії І. О. Бодуена де Куртене на фонетичному матеріалі, в яких можна прослідкувати схильність до дивергентного характеру реконструкцій. Мовознавець на матеріалі польської мови досліджує зміни, «коли в результаті намагання до полегшення в напрямку центробіжному, в напрямку фонаційному наступив розпад першопочаткового голосного звуку ***е*** на два, на ***е*** і на ***о***: ***о*** розвилось перед «твердими» передньоязиковими приголосними звуками, тобто перед ***t, d, s, z, n, l, r,*** а ***е*** залишилось в усіх інших сполученнях, перш за все перед «м'якими» передньоязиковими приголосними звуками ***c’, dz’, s’, z’, n’, l’, r’ >r (ri)***” [2, I, с. 238].

В. О. Богородицький також звертався до дивергентної моделі мовного розвитку – коли йдеться про історичний розвиток російської мови: «Справді, аріо-європейська прамова, як кожна мова, повинна була в своєму розвитку сформувати діалекти, які все більш розходились між собою і перетворились в самостійні мови, які, в свою чергу, послужили прамовами нових мовних гілок» [3, с. 384].

На фонетичному рівні В. О. Богородицький наводив приклади, які показують дивергентно-конвергентний характер змін звуків, а ті в свою чергу, граматичні чергування. Так, мовознавець подав такі приклади «розгалуження (дивергенції) одного початкового звуку на два і більше звуків (напр. ***о*** на ***о, â*** і ***ъ*** або ***к*** на ***к*** і ***ч***), але…звукові зміни можуть вести також до збігу (конвергенції) двох і більше звуків різного походження в одному звуці» [3, с. 64, 131]. Мовознавець наводить повноголосні форми як приклад дивергенції[3, с. 94, 131], а також надає приклади конвергентних процесів.

Учені Казанської школи моделювали вищезазначені дивергентно-конвергентні процеси на основі виділення етапів еволюції звуків, причому найдавніші етапи вони реконструювали в дусі дивергентної теорії «родовідного дерева» з віднесенням архетипів і фонетичних законів до праіндоєвропейського, балто-слов'янського, праслов'янського, „спільноруського" етапів [3, с. 383–385]. Згідно з В. О. Богородицьким, ми маємо «мову праруську, яка розпалась на два головні діалекти – північний і південний» [3, с. 417–419]. Але, як відмічають сучасні мовознавці, В. О. Богородицький не об'єднував типологічні і порівняльно-історичні дослідження [4, с. 175]. Отже, можна зазначити що учені Казанської лінгвістичної школи, зокрема І. О. Бодуен де Куртене та В. О. Богородицький, при моделюванні мовної історії слов'янських мов зверталися до дивергентно-конвергентного пояснення мовних фактів.

Учені Казанської школи приділяли певну увагу питанню про мову-еталон. Особливу увагу мовознавці приділяли старослов'янській мові. Як відзначав В. О. Богородицький, саме старослов'янська писемність «відображає найбільш давнє мовне становище в порівнянні з іншими слов'янськими писемностями» [3, с. 4]. І. О. Бодуен де Куртене також віддавав належне церковнослов'янській (старослов'янській). Однак в аспекті вивчення історії мови мовознавець не переоцінював її значення й місце та зазначав, що «вивчення цієї давньої церковної мови дуже важливе й для правильного трактування будови інших слов'янських мов. Однак цю важливість не слід переоцінювати, і ніколи не слід забувати, що ретельне вивчення нових мов, які продовжують жити і тому доступні всебічному спостереженню, значно більш повчальне і може висвітити більше сторін мовного життя, ніж вивчення мови, яка перестала існувати і доступна лише через писемність» [2, I, с. 137]. Мовознавці Казанської школи в своїх студіях в аспекті індоєвропеїстики зверталися до санскриту. І. О. Бодуен де Куртене віддає належну роль санскриту, але підкреслює, що «санскрит не є мова народна, а тільки священна літературна мова», однак, на його думку, «не слід забувати, що санскрит є тільки одним із членів загальної індоєвропейської галузі (не первісна мова, а також похідна, тільки з самими давніми пам'ятками)» [2, I, с. 73–74] і «не слід міряти явища інших мов санскритськими категоріями»[2, I, с. 74]. На думку І. О. Бодуена де Куртене, при вивченні східнослов'янських мов використання санскриту не є обов'язковим [2, I, с. 74].

Учені Казанської школи намагалися вивчити причини мовних і, зокрема, фонетичних явищ. Усвідомлюючи важливість пошуку причин, які змінювали мову в минулому, І. О. Бодуен де Куртене навіть надає дефініцію мовознавству як «систематичне, наукове дослідження явищ мови в їх причинному зв'язку» [2, II, с. 96]. Таке розуміння в деякій мірі відповідало практиці досліджень учених Казанської школи (особливо В. О. Богородицького), які намагалися з'ясувати причини фонетичних явищ, що представлені у їхніх лінгвістичних студіях. Хоча І. О Бодуен де Куртене закидає думку про те, що не завжди є можливим з'ясування причин того чи іншого явища і слід зачекати «більш сприятливих обставин, які, можливо, створюють можливим пояснення цього явища в зв'язку причин і наслідків» [2, I, с. 59]. І. О. Бодуен де Куртене в теоретичному аспекті намагався назвати так звані «сили», які викликають розвиток мови. Мовознавець до них відносив такі фактори: 1) «звичка, тобто неусвідомлена пам'ять; 2) намагання до зручності; 3) неусвідомлене забування і нерозуміння; 4) неусвідомлене узагальнення, аперцепція; 5) неусвідомлена абстракція» [2, I, с. 58]. Зважаючи на той факт, що І. О. Бодуен де Куртене визнавав, що «основа існування мови – об'єктивно психічна» [2, II, с 72], то вищевказані чинники є психологічними і можна вказати на психологічний характер фонетичних змін.

Учені Казанської школи схилялись до пошуку причин фонетичних змін у фізіологічному аспекті. У представників Казанської школи пояснення причин

фонетичних змін фізіологічними чинниками є відмінною рисою, оскільки у даному випадку ми маємо поєднання фізіологічних і психічних чинників фонетичних змін.

Ураховуючи пріоритет внутрішніх причин розвитку мови, учені Казанської школи апелювали і до зовнішніх причин. Як у теоретичному, так і в практичному аспектах цьому питанню найбільшу увагу приділяли І. О. Бодуен де Куртене і В. О. Богородицький. Учені зробили внесок у теоретичне і практичне дослідження питання про внутрішні причини фонетичних змін. Мовознавці висували на перший план таку причину фонетичних змін, «прагнення до економії роботи» [2, I, с. 228] або «прагнення до економії мовної роботи» в трьох напрямках: фонації або звукоутворення, аудіції або слухання і сприйнятті взагалі і нарешті церебрації або мовного мислення [2, II, с. 6]. В. А. Глущенко віддає данину І. О. Бодуену де Куртене, який вбачав в цьому факті прогресивний момент [1, с. 148].

Учені Казанської школи досліджують фонетичні зміни, зумовлені фонетичною позицією. Студіювання праць учених Казанської школи показує, що розгляд фонетичних змін зведено до встановлення фонетичних умов за яких вони відбуваються. Особливо це стосується лінгвістичної спадщини В. О. Богородицького, який намагався на практичному матеріалі з'ясувати чинники, які зумовлюють фонетичні зміни (вплив сусідніх звуків, положення в кінці, на початку, у середині слова, наголос). У В. О. Богородицького, на нашу думку, терміни «причина» і «умова» виступають як синонімічні. В. О. Богородицький з'ясовує фонетичні умови при дослідженні першого і другого повноголосся [3, с. 93–98, 410–412], вивчав розвиток дифтонгів в індоєвропейській прамові [3, с. 102–106] і розвиток задньоязикових у відповідні м'які шиплячі в праслов'янській мові (***к > с′, g > dž′***) під впливом наступних палатальних звуків [3, с. 396–398, 402–405], носових голосних [3, с. 406–409].

Як відзначає В. А. Глущенко, важливим моментом в порівняльно-історичному мовознавстві другого періоду стала вимога з'ясування дії фонетичних законів і аналогії [1, с. 15]. Як відомо, учення про фонетичні закони та аналогію плідно розроблялося молодограматиками. І. О. Бодуен де Куртене піддає критиці молодограматичне трактування фонетичного закону: мовознавець взагалі заперечує існування звукових законів і молодограматичне порівняння мови з організмом, а мовознавства – з природничими науками є «пустою фразою» [2, I, с. 35–43]), а існування звукових законів було б можливе лише при «не визнанні великої кількості особистостей, колективності, соціального життя, обміну мовним мисленням між індивідами»[2, II, с. 329]. Мовознавець висунув наступне розуміння фонетичного закону, коли «однорідність і регулярність, яка виявляється у вузькій сфері індивідуальної церебрації і в мовному спілкуванні слід розглядати не як залежність, яку охоплює точна формула фонетичного закону, а лише як статистичну констатацію факту збігу в деяких умовах, що існують у частині соціально-мовного спілкування» [2, II, с. 202]. Так звані «фонетичні закони», на думку лінгвіста, це є лише «констатація того, що відбувається на поверхні явищ», а «дійсні «закони», закони причинновості, заховані в глибині, у заплутаному вузлі найрізноманітніших елементів» [2, II, с. 208]. Стосовно поняття «безвинятковість», то І. О. Бодуен де Куртене відмічає необхідність більш детального дослідження дії законів, оскільки «мнимий виняток складає…тільки підтвердження загального закону» [2, I, с. 57].

М. В. Крушевський підтримує ідею «існування загальних звукових, або, точніше, фізіологічних законів, що за природою своєю нічим не відрізняються від законів фізичних або хімічних» [5, с. 60].

У теорії та практиці досліджень учених Казанської школи поряд з фонетичним законом чільне місце зайняв і фактор аналогії. Завдяки І. О. Бодуен де Куртене було теоретично обґрунтовано явище аналогії [2, I, с. 89, 98, 110–111]. На думку

К. Ю. Аппеля, «аналогія – це намагання до об'єднання явищ мови, їх інтеграція» [6, с. 35].

До явища аналогії звертався й В. О. Богородицький [3, с. 53, 63–64, 86, 90–92, 93, 149–151]. Сучасні мовознавці віддають належне вивченню явища аналогії В. О. Богородицьким [7, с. 58].

Вихідним положенням для В. О. Богородицького було положення пріоритетності фонетичних пояснень; якщо ж представити фонетичне пояснення тому або іншому явищу не видавалося можливим, мовознавець звертався до аналогії. Так, вивчаючи чергування в словах типу ***јел' (ель) || јолка (ёлка) 'е > 'о***, мовознавець доходить висновку, що «залишається нез'ясованим, як з'явилось кінцеве ***о*** замість кінцевого ***е*** , тобто коли не було наяву настільки значного для даної зміни фактору, як твердість наступного приголосного. Як побачимо, є деякі данні, які натякають на участь аналогії в появі цього явища» [3, с. 81–83].

Аналіз праць учених Казанської школи показує, реконструкція архетипів і фонетичних законів мала субстанціональний характер. При цьому було двояке трактування цієї риси. З одного боку, архетипи і фонетичні закони реконструйованих прамов (явищ) сприймались як фікції, наукові абстракції [8, с. 57, 134–135; 2, I, с. 69–70, 131; 2, II, с. 113]; з іншої – мовознавцям цієї школи було властиве буквальне трактування відтворення мовних фактів минулого.

Іноді вчені Казанської школи намагалися вказати на конкретне звучання архетипів шляхом їх зіставлення зі звуками індоєвропейських мов. Учені Казанської школи, на противагу лінгвістам Московської школи, не намагалися реконструювати відтінки звуків. І. О. Бодуен де Куртене вказував на помилковість відтворення «тонкощів вимови, характерної цьому праіндоєвропейському періоду або стану» [2, I, с. 256–257].

Із субстанціональним характером реконструкції в працях учених Казанської школи пов'язані і випадки реконструкції середніх звуків-архетипів за допомогою яких пояснюються сучасні рефлекси. Прикладом може служити реконструкція В. О. Богородицьким у спільнослов'янській мові розвитку голосних, які пройшли певні етапи ****еu > bjud > bjud > бл'*** на прикладі дієслова ***блюдешь, блюсти*** [3, с. 102–104]. Учені Казанської школи, на нашу думку, до вивчення історико-фонетичних явищ підходили системно і ця риса відбивається у застосуванні прийому хронологізації – у встановленні послідовності мовних процесів і в синхронізації архетипів і фонетичних законів. І. О. Бодуен де Куртене вважав одним із здобутків мовознавства XIX ст. саме той факт, що «почали звертати увагу на відносну хронологію змін і часову послідовність в мовних процесах, почали розрізняти в мові окремі нашарування, тобто розглядати мовні процеси в історичній перспективі, а не в одній часовій площині…» [2, II, с. 7]. В. О. Богородицький також вбачав завдання дослідника в тому, щоб «розмістити ці явища за часом їх виникнення або – інакше кажучи – в їх хронологічній послідовності від найдавнішого стану до пізнього („відносна" хронологія процесів), при чому, з переходом до історичного часу, збережені письмові пам'ятки різних віків дозволяють вже досліднику встановлювати для тих або інших явищ більш точні хронологічні дати („документальна" хронологія)» [3, с. 383]. І саме ці міркування допомагали ученим школи встановити послідовність здійснення тих або інших фонетичних законів. Так, І. О. Бодуен де Куртене відносить процес впливу приголосного ***j*** на наступні голосні і процес зникнення всіх приголосних на кінці складу і появу відкритих складів до періоду переходу від «прааріоєвропейського до стану праслов'янського» [2, II, с. 23–25].

Подальше вдосконалення лінгвістичної реконструкції в історико-фонетичних студіях, виконаних на матеріалі східнослов'янських мов, пов'язане з науковою діяльністю українських і російських мовознавців, а саме А. Ю. Кримський,

Є. К. Тимченко, П. Ю. Бузук, К. Т. Німчинов, Л. Л. Васильєв, П. М. Селіщев, М. С. Трубецькой та ін. Це має стати предметом спеціальних лінгвоісторіографічних розвідок.

РЕЗЮМЕ

В статье осуществлена попытка исследования особенностей лингвистической реконструкции в трудах ученых Казанской лингвистической школы в лингвоисториографическом аспекте с привлечением новых материалов. Рассмотрены основные особенности лингвистической реконструкции: язык рассматривается как динамическая система в работах И. А. Бодуэна де Куртенэ, В. А. Богородицкого, Н. В. Крушевского; дивергентно-конвергентный характер, фонетические условия в результате которых происходили те или иные звуковые изменения; отношения к фонетическому закону и аналогии, языку-эталону и т. д.

Ключевые слова: фонетические условия, фонетический закон, аналогия, фонетическое объяснение, реконструкция, дивергентно-конвергентный характер, теория «родословного дерева», теория «волн».

SUMMARY

The article describes the peculiarities of the linguistic reconstruction in the scientists' works of the Kazan linguistic school in linguistic historical aspect applying new materials. The main features of linguistic reconstruction are considered: language is viewed as a dynamic system in the works by I. O. Baudouin de Courtenay, V. O. Bogoroditsky, M. V. Kruszewsky; divergent-convergent character, phonetic conditions which cause sound changes; relation to phonetic law and analogy, language-pattern, etc.

Key words: phonetic conditions, phonetic law, analogy, phonetic explanation, sound law, reconstruction, divergent-convergent character, theory of "family tree", "wave" theory.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Глущенко В. А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70-і рр. XIX ст. – 20-і рр. XX ст.) [Текст] / В. А. Глущенко // НАН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; відп. ред. О. Б. Ткаченко. – Донецьк, 1998. – 222 с.
2. Бодуэн де Куртенэ. И. А. Избранные труды по общему языкознанию: в 2 т. [Текст] / И. А. Бодуэн де Куртенэ. – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – Т. 1. – 384 с., Т. 2. – 391 с.
3. Богородицкий, В. А. Общий курс русской грамматики. Из университетских чтений – Изд. 4-е, дополн. [Текст] / В. А. Богородицкий. – Казань, 1913. – VI. – 553 с.
4. Березин, Ф. М. История лингвистических учений: учеб. пособие для филол. специальностей [Текст] / Ф. М. Березин – М. : Высш. школа, 1975. – 304 с.
5. Крушевский, Н. В. Очерк науки о языке [Текст] / Н. В. Крушевский. – Казань, 1883. – 148 с.
6. Аппель, К. Ю. Заметки о древнепольском языке [Текст] / К. Ю. Аппель // Русский филологический вестник. – 1880. – Вып. 1. – С. 35.
7. Чемоданов, Н. С. Сравнительное языкознание в России: очерк развития сравнительно-исторического метода в русском языкознании [Текст] / Н. С. Чемоданов. – М. : Учпедгиз, 1956. – 95 с.
8. Дельбрюк, Б. Введение в изучение языка (из истории и методологи сравнительного языкознания) [Текст] / Б. Дельбрюк ; пер. с нем. под общ. ред. С. Булича. — Изд. 2-е, стереотипное. — М. : Едиториал УРСС, 2003. – 152 с.

Надійшла до редакції 04.10.2013 р.